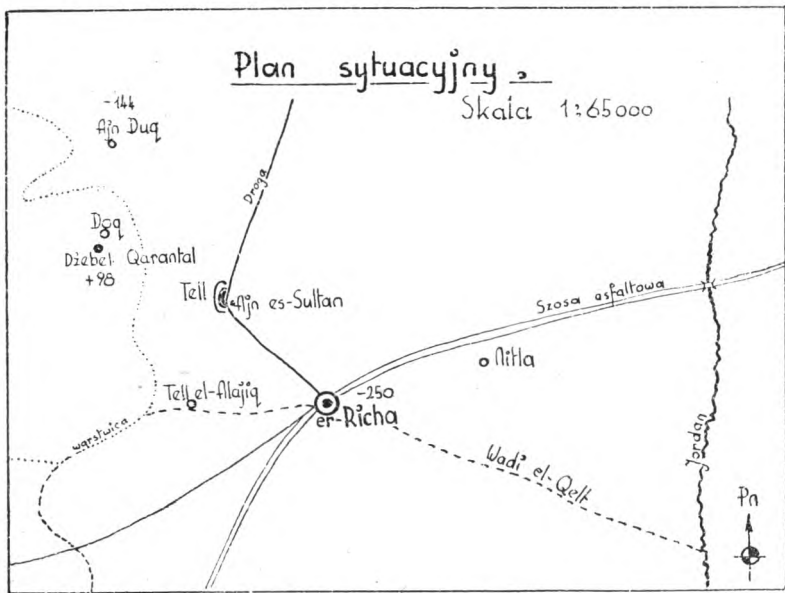

Ks. Michał Peter, Poznań

DOKOŁA PROBLEMU JERYCHA

Dotychczas nie zakończyła się dyskusja naukowa dotycząca Jerycha jako miasta, które zdobył i zniszczył Jozue (por. Joz. 6, 20—24). Ponieważ jednak wokoło tego zagadnienia archeologia nagromadziła w ostatnim dziesięcioleciu wiele danych, także z najdalszej przeszłości miasta, a ponadto rozwinęła badania nad umiejscowieniem Jerycha Nowego Testamentu (okres Heroda W.), wydaje się słusznym zestawienie tych osiągnięć i podsumowanie owoców całej dyskusji archeologiczno-historyczno-egzegetycznej.

1. Najstarsza osada prehistoryczna

Ekipy archeologiczne pracowały trzykrotnie na wzgórzu es — Sultan. Pierwszej z nich przewodził E. Sellin w latach 1908 — 1909, drugiej J. Garstang (1930—1936), trzeciej zaś kobieta-archeolog, Angielka

brati Sub Reverendo Patre F. Melchior Sacrae Th-ae Mgro Priore Provinciali Ord. Praed. Diffinientibus Rev-dis P-bus P. F. Severino S. Th. Mgro, Fratres Leonardo Praedicatorum generali, F. Matheo Priore Gadanensi et F. Joanne Priore Bachnensi”.

¹ K. Kenyon, *Excavations at Jericho 1952* — *Palestine Exploration Quarterly* 84 (1952) 4—6: *Early Jericho* — *Antiquity* 26 (1952) 118 n.

K. M. Kenyon (1952—1953). W tej trzeciej fazie wykopalisk¹ zjednoczyły swe wysiłki badawcze dwie instytucje: Brytyjska i Amerykańska Szkoła Badań Orientalnych w Jerozolimie².

Wyniki wszystkich trzech ekspedycji umożliwiły niemal całkowite uzgodnienie poglądów na temat najdawniejszych, prehistorycznych dziejów badanej osady. W północnej części Tell es — Sultan odkryto mianowicie ślady małej osady mezolitycznej (okres natufski), istniejącej w przybliżeniu w 7. i 6. tysiącleciu prz. Chr. Są to resztki muru ochronnego i niewielkich domostw, kształtem przypominających namioty lub szałaszy.

Znacznie lepiej poznajemy drugą osadę neolityczną przedceramiczną (okres tahuński, piąte tysiąclecie), zbudowaną na poprzedniej, lecz sięgającą głębiej ku środkowi wzgórza oraz obejmującą jego połac zachodnią. Pomimo zupełnego braku wyrobów ceramicznych niewielkie domy w kwadracie nie są bynajmniej prymitywne: ich ściany z surowych cegieł wyglądzono wapnem. Palenisko tworzą skała i cegły; są też zag'ębienia do przechowywania zboża (?). Wielką wymowę mają odkopane narzędzia: motyki, sierpy i broń (groty strzał) — wszystko z krzemienia. Spotykamy się tutaj ze stanem przejścia od życia nomadów i myśliwych do życia osiadłego (rolnictwo)³. Nie zawahano się więc nazwać tego starożytnego Jerycha najstarszym do dziś znanym miastem świata⁴. Otaczał je mur z kamieni o wymiarach 90 na 120 cm. Nie zabrakło i sanktuarium: odkryto małą massebę (kolumna owalna wys. 45 cm) umieszczoną w niszy. Co więcej, o widocznym postępie kultury świadczy dobitnie dzieło swoistej plastyki: siedem czaszek ludzkich, które na spodniej stronie oklejono gliną, a na niej żywymi kolorami namalowano twarz ludzką. Może w ten sposób uczczono pamięć zmarłych dostojników, próbując utrwalić ich podobizny?

Po tym znacznym rozwoju cywilizacji neolitu następuje w Jerychu przerwa kulturowa: w odkrytych warstwach zachowały się wyraźne ślady długotrwałych wpływów erozji. W późniejszej osadzie neolityczno-ceramicznej (ok. 4000—3000) obok nieudanych tworów garncarstwa spotykamy też dobrze rozwiniętą ceramikę dzbanów, kubków i amfor.

2. Osada z okresu miedzi, wczesnego i średniego brązu

Posiadamy całą historię fortyfikacji na Tell es — Sultan od roku ok. 3000 do 1600: tak formuluje swój sąd pani Kenyon⁵. Inni uczeni

² Wyniki tych badań udostępniono katolickiemu archeologowi R. Northowi, który opublikował je w *Biblica* 34 (1953) 1—12 pt: *The Jericho — Sultan excavation*. Na uwagę baczłą zasługuje fakt, że pani Kenyon wprowadziła system kwadratowych odkrywek (25 m²).

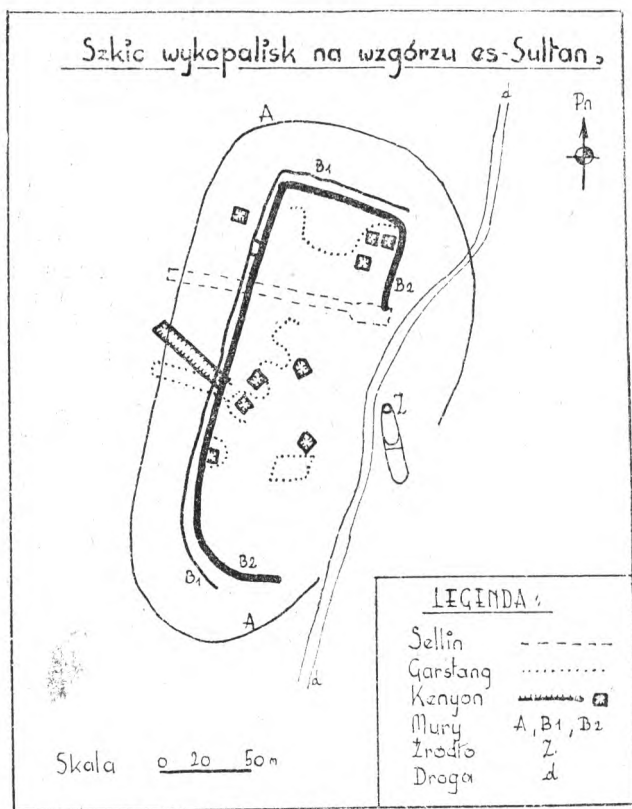
³ Podobną fazę cywilizacyjną odkryto w Mezopotamii w miejscowości Karim Sahir, blisko Garmo. Por. A. Pohl — *Orientalia* 21 (1952) 252—4.

⁴ Por. J. Wolski, *Wschód starożytny w świetle najnowszych badań* — RBL 5 (1952) 122.

⁵ Cytat zob. R. North, a. c. 5.

jednak, a głównie J. Garstang i W. F. Albright, przesuwają zasięg tej historii aż po rok 1400. Już to dowodzi, jak trudno jest archeologom ustalić jakąś ściślejszą datę tam, gdzie nie mają dodatkowej, pewnej pomocy historii.

Jeszcze wyraźniej zarysowały się różnice zdań w odniesieniu do obu murów fortyfikacyjnych miasta. Początkowo mur zewnętrzny (na ryc. A)

uważano za młodszy od wewnętrznego (B) i umieszczano w wieku IX — VII (Sellin), lub też od XIX do XIII (Vincent)! Później (zapewne pod wpływem prac Garstanga) przesunięto ten okres: Sellin na rok 1500, Vincent na lata 1900—1500. Sam Garstang dla tego muru wyznacza czasokres 1800—1600⁶. Ten to mur zewnętrzny, złożony z podstawy ka-

⁶ Ten mur, który North określa zwykle mianem „stone glacis“, a uczeni francuscy „terre pisée“, oznacza specjalny typ fortyfikacji z na-

miennej i ściany z cegieł suszonych na słońcu, obejmował prawdopodobnie także źródło Ajin Sultan⁷.

Fortyfikacja wewnętrzna przedstawia się imponująco. Składa się ona z dwóch murów równoległych (odległość 3—4 m), łączonych — jak się zdaje — grubymi basztami. Mur zewnętrzny (przedmurze B 1) był cieńszy (ok. 1,5 m), wewnętrzny grubszy (ok. 3,5 m) i zbudowany na ruinach poprzedniej fortyfikacji (?). Cała ta fortyfikacja wedle Garstanga powstała współcześnie, około r. 1600 (Vincent 2100—1900).

Wszystkie wyżej wspomniane mury zostały zniszczone w sposób gwałtowny. Mur zewnętrzny (A) uległ kompletnemu rozbiciu; jego szczątki spadły na zewnątrz pagórka. Mur górny miejscami zachował się tam, gdzie był połączony z zabudowaniami. Części obu paralelnych murów runęły do środka masą spalonych cegieł, zwęglonego drzewa, popękanych kamieni. Domy uległy wypaleniu aż do fundamentów, grzebiąc wśród ruin sprzęty i naczynia domowe. Albright twierdzi, że całej tej dewastacji dokonał ogień i trzęsienie ziemi⁸, Garstang jednak jest zdania, iż fundamenty nie wykazują zniszczenia przez wstrząs sejsmiczny.

Kiedy miało miejsce zniszczenie tych fortyfikacji? Czy któraś z nich uległa właśnie wojskom Jozuego? Jakkolwiek uczeni nie są zgodni w tym, czy były dwa zniszczenia obwarowań górnych (tak Albright), czy też tylko jedno, za wyjątkiem Vincenta wszyscy utrzymują, że dokonało się ono w wieku XV, a najpóźniej około roku 1400 (natomiast Vincent i Rowley podają rok 1250⁹). Do tego datowania ma upoważniać brak ceramiki rzykańskiej (z epoki 1350—1200), a częścią także egipskie skarabeusze z XV wieku¹⁰. W związku z taką chronologią (zniszczenia murów) większość uczonych uważa, iż stało się to na około 200 lat przed Jozuem.

Zarówno wspomniani powyżej archeologowie i historycy, jak i w ogóle większość egzegetów ustala dzisiaj okres Jozuego zgodnie na wiek XIII; utrzymuje się, że Kanaan z czasów Jozuego nie odpowiada temu, co wiemy o tym kraju z okresu el — Amarna (XV i XIV wieku). Albright dodatkowo dowodzi, że Edomici, Moabici i Ammonici dopiero w XIII w. zorganizowali się państwowo i pobudowali miasta (o istnieniu tych miast mówi Księga Liczb i Jozuego), podczas gdy przedtem byli nomadami¹¹.

sypu skośnego ubitej ziemi; w ten nasyp potem wbudowuje się mury obronne. Ten rodzaj fortyfikacji uważa archeologia za dzieło Hyksonów (z lat 1700—1580); jego pozostałości odsłonięto np. w Tell el — Jehudijje w Delcie Nilu.

⁷ „Prawdopodobnie“ — bo przebiegająca tędy droga publiczna umożliwia ekipom archeologicznym przekopanie całego terenu.

⁸ Por. Westminster Atlas to the Bible, Philadelphia 1945, 105.

⁹ O tej niezgodności między uczonymi pisze J. Wolski w a. c. 123: „Na tym odcinku archeologia zawiodła“.

¹⁰ Pochodzą one z cementarza. Por. G. Ricciotti, *Dzieje Izraela*, Warszawa 1956, 92.

¹¹ Por. Westminster Atlas 40.

Sądzi także, iż miasta Pitom i Ramesses w Egipcie mogły być budowane przez uciemiężonych Izraelitów (por. Wj 1,11) dopiero po roku (około) 1319 (początek XIX dynastii Ramzesów).

W związku z takim ujęciem zagadnienia i brakiem śladów inwazji Jozuego, problem Jerycha, o którym mówi Biblia, pozostaje otwarty. Robert North patronuje jednak optymistom, gdy relacjonując wykopaliska pani Kenyon wyraża przypuszczenie, że ruiny Jerycha Jozuego muszą się znajdować gdzieś w pobliżu es—Sultan, np. na nie zbadanym dotąd Tell es—Samarat, odległym o 1 km na południowy zachód¹². Albright natomiast daje ujęcie ugodowe: Jerycho padło zdobyte nie przez Jozuego, lecz przez „pobratymców Izraela“, pochodzących może z Sychem, w czasie niepokojów¹³ w wieku XIV. Ale podobój całego kraju był stopniowy, a jego faza szczytowa przypada właśnie na wiek XIII, na wejście Jozuego od wschodu¹⁴.

Sztuczność takiego ujęcia Albrighta, niezgodnego z danymi Biblii, jest bardzo widoczna, a pytanie o Jerycho Jozuego pozostaje nadal bez odpowiedzi.

Podjęcie dyskusji

Tak więc archeologowie nie są skłonni uznać odkrytych przez siebie ruin za starożytne Jerycho czasów Jozuego. Czy jednak ich argumentacja jest przekonywająca? Bo np. z wywodów Garstanga wynika, że przy ustalaniu daty zburzenia miasta opiera się on na sile dowodowej odkrytej ceramiki, podczas gdy w tym względzie historia zaleca daleko idącą ostrożność¹⁵. Dużo też daje do myślenia fakt, że nieliczne okazy ceramiki późnego brązu (odkryte głównie na pobliskim cmentarzu) dają Vincentowi asumpt do wyznaczenia ostatecznej daty zdobycia miasta na rok 1250 (do 1200), podczas gdy Garstang uważa te okazy za relikty „następnego okresu częściowego zajęcia miejscowości“¹⁶ (?).

1. Istnieje jednak zastanawiająca zgodność opowiadania Biblii z wynikami wykopalisk w zasadniczych punktach. Czy nie przemawia to na korzyść utożsamienia es—Sultan z epoką Jozuego? Przypatrzmy się bliżej tej zgodności.

a) Położenia i wielkość twierdzy. — Nizina wokół es—Sultan bardzo odpowiada terenowi, na którym Żydzi rozbili wokół miasta swój obóz. Obwód murów A wynosi tylko 600 m (por. dom Rahaby przy murze: Joz 2, 15).

¹² Por. art. cyt. 5.

¹³ Autor myśli prawdopodobnie o „Habiri“ z korespondencji el — Amarna.

¹⁴ Por. *Westminster Atlas* 39 i 40.

¹⁵ J. Wolski, a. c. 129 podaje przykład trzech miejscowości, których ceramika była równa, a mimo tego inne dane wykazały różność okresów historycznych!

¹⁶ Por. *A Catholic Commentary on Holy Scripture*, New York 1953, 283.

b) Obronność twierdzy. — Wobec wielkiej obronności fortecy Izraelici nie atakowali zaraz, nie posiadając odpowiednich przyrządów oblężniczych.

c) Spalenie miasta. — Joz 6, 24 brzmi: „A miasto i wszystko, co w nim było, spalili ogniem“.

d) Brak przedmiotów metalowych wśród wykopalisk. — Według Biblii wzięto je „do skarbcza Pańskiego“ (Joz 6, 19. 24).

e) Przekleństwo (Cherem) skazywało całe miasto na zupełne zniszczenie z zakazem odbudowania. Tym gorliwiej przeprowadzili to Izraelici w Jerychu, że była to ich pierwsza zdobycz w Ziemi Obiecanej. — Wykopaliska wykazują kompletność i długotrwałość zniszczenia; brak zupełnie śladów zamieszkania z okresu późnego brązu (wiek XIII) i wczesnego żelaza (1200—900). Dopiero znaleziska z epoki średniego żelaza (900—500) wskazują na tzw. okres izraelski, a więc na odbudowę miasta Jerycha podjętą wedle 1 Sm 16, 34 przez Hijała.

2) Argumenty krytyków za wiekiem XIII jako czasokresem Jozuego nie zawierają ostatecznej pewności.

Imię miasta egipskiego Ramesses (Wj 1, 11) może być późniejszą glosą, anachronizmem (tak m. i. Bea, Allegier). To samo dotyczy wzmianki o żelazie (Joz 6, 19. 24; por. Rdz 4, 22; Lb 35, 16; „wozy żelazne“ Kanaanitów Joz 17, 16 oznaczają raczej ich trwałość, a nie rodzaj metalu, z którego je zrobiono; por. Pwt 28, 48; Iz 48, 4). Dopiero wiek XII i XI na dobre wprowadza żelazo do Palestyny.

Czasokres budowania miast u Edomitów, Moabitów czy Ammonitów trudno ograniczać — jak tego chce Albright — właśnie do XIII wieku. Znacznie wcześniej istniało szereg miast w Kanaanie (choćby Urusalimu), mogły więc powstawać niewielkie osady i na sąsiednich terenach, tym więcej, że w Zajordanii kopano rudę miedzi. Kiedy więc Księga Liczb, relacjonując pochód Izraelitów z Synaju, mówi o miastach Hesebon, Dibon, Kir Moab, nie nakazuje uważać ich za wielkie i zamożne ośrodki życia. Były to zapewne niezbyt wielkie osady, otoczone murem dla bezpieczeństwa; takich grodów było pełno na Bliskim Wschodzie już od połowy trzeciego tysiąclecia.

Wiele też daje do myślenia fakt, iż nauka skłania się dziś wyraźnie do uznania „Habiri“ z korespondencji El — Amarna za synonim Aramajczyków, Semitów XIV wieku, do których można i należy zaliczyć także Hebrajczyków¹⁷. Zarzuty przeciw temu utożsamieniu, wysuwane niegdyś przez P. Heinischa, nie są bynajmniej w pełni przekonujące:

a) Biblia nic nie wie o władzy faraona w kraju? Nie mówi o tym może dlatego, że łączność z Egiptem była już słaba; wynika to wyraźnie

¹⁷ J. Wolski, a. c. 138 pisze w konkluzji: „Biorąc pod uwagę i czas i miejsce ich pojawienia się, utożsamienie Habiri z Aramejczykami wydaje się najbardziej prawdopodobne. A w takim razie nie ma przeszkód ani z punktu widzenia historycznego, ani fonetycznego do utożsamienia Hebraei (wymiana b na p) z Hapiri“.

z rozpaczliwego listu Abdi Chepy. Zresztą jego miasta, Urusalimu, Izraelici nie zdobywali; jest to fakt symptomatyczny!

- b) Habiri oblegają Rib — Addiego w Byblos, a Izraelici tak daleko nie dotarli. — To prawda, ale ci „Habiri“ to Aramajczycy.
- c) Habiri sprzymierzają się z Amorytami, ci zaś byli dla Izraelitów wrogami. — A jednak Biblia podaje nam przykład przymierza Izraelitów z wrogami, mianowicie z mieszkańcami miasta Gabaon!

Reasumując musimy stwierdzić, że próba utożsamienia es — Sultan z Jerychem Jozuego posiada cechy prawdopodobieństwa. Być może, iż dalsze badania posiadanych materiałów lub zdobycie nowych przesunie nam okres Jozuego na czasy słabych polityków Amenofisa III i IV (okres el — Amarna), jak się tego dopatrywał Józef Flawiusz.

3. Jerycho izraelskie i Nowego Testamentu.

Wykopaliska odsłoniły niewiele pozostałości po Jerychu odbudowanym przez Hijela (czasy Achaba, IX w. przed Chr.) i istniejącym potem w czasach królewskich. Widocznie nowe miasteczko, oddalone od ówczesnych linii handlu międzynarodowego, nie rozwinęło się bujnie. Fakt, że było ono w pewnym okresie jakoby ośrodkiem profetyzmu jahwistycznego¹⁸ (por. 2 Sm 2, 4nn) wpłynęło niewątpliwie na surowość życia połączoną z pełną wiernością monoteizmowi (stąd brak wytworów rzeźby, np. występujących gdzie indziej posążków bóstw itp.).

Gdy idzie o próby odnalezienia Jerycha okresu Heroda (o tej miejscowości mówi Józef Flawiusz w *De bello Judaico* w rozdz. I, 2, 3 i I, 21, 4), to swymi wykopaliskami w ostatnich czasach wslawił się J. B. Pritchard (1950) oraz J. L. Kelso (1949—1951). Przekopali oni mianowicie kilka pagórków (głównie dwa), tzw. tell (arab. tulul), kryjących w sobie ruiny, a położonych po obu stronach Wadi el — Qelt (tj. około 2,5 km na południowy zachód od es — Sultan). Miejsce to Arabowie zwą Tulul Abu al — Alajiq (= wzgórze ojca powojny tzn. zarośnięte powojem, czy głogiem?). Odkryto tutaj szkielety z epoki miedzi i wczesnego brązu, ale bez ruin na tym poziomie. Położone na poziomie wyższym resztki fortecy z wieżą i niewielką ilością ceramiki datują uczeni już na epokę hellenistyczną (III do II w. prz. Chr.). Robert North skłania się do uznania tych ruin za resztki twierdzy zwanej przez Flawiusza „Dagon“ (Bell. I, 2, 3)¹⁹; tradycja miejscowa jednak każe jej szukać jednak raczej kilka kilometrów stąd, na terenie górzystym, blisko znanej „góry postu“ Pana Jezusa (dżebel Qurantal).

Do wspomnianych ruin dobudowano od strony południowo-zachodniej duży budynek z bloków kamiennych. Wspaniała ta budowla (opus reticulatum) w kształcie exedry z 50 niszami — nie wiadomo czemu służąca — pochodzi wedle wszelkiego prawdopodobieństwa z epoki Augusta.

¹⁸ Por. Ricciotti, d. c. 93.

¹⁹ Por. recenzję R. Northa: *James L. Kelso and Dimitri C. Baramki, Excavations at New Testament Jericho and Khirbet en — Nitla — Biblica* 37 (1956) 517.

Być może, że to jest właśnie główny budynek pałacowy Heroda Wielkiego; nie jest to jednak jeszcze całkiem pewne²⁰. Część archeologów bowiem skłania się do przypuszczenia, że zbudował ją dopiero Archelaus, poszerzając spalony częściowo pałac ojcowski.

Czy omawiany budynek — pałac leżał w obrębie Jerycha z czasów Nowego Testamentu? I to nie jest rzeczą pewną. Dalsze badania więc będą musiały wyjaśnić niejedno, aby z gąszcza wielu hipotez można było dojść do pewności naukowej. Jedno jest jednak pewne: dostatnio zaopatrzona w wodę nizina Jerycha, osłonięta od zachodu wzgórzami i łagodnie spadająca depresją ku Jordanowi, stanowiła teren zamieszkały od najdawniejszych czasów. Rozróżnienie pozostałości rozmaitych okresów przedhistorycznych i licznych relikwów osad historycznych na tym terenie sprawia archeologom jeszcze wiele kłopotu. Nie traćmy jednak nadziei! Imponujący postęp w rozwoju metod badawczych wyjaśni nam w końcu skomplikowany problem starożytnego Jerycha.

Poznań

Ks. MICHAŁ PETER

Ks. Jan Stępień, Warszawa

PROBLEM PODWÓJNEJ PERSPEKTYWY PARUZYJNEJ W LISTACH ŚW. PAWŁA

I. Nowa interpretacja paruzji św. Pawła

Hipotezę podwójnej perspektywy paruzyjnej u św. Pawła wysunięto dopiero w ostatnich latach. Wiąże się ona bezpośrednio z nową interpretacją apokalipsy synoptycznej (Mt 24—25; Mk 13; Lk 21), jaką dali A. Feuillet¹, P. Benoit² i F. Spadafora³, utożsamiając paruzję z utwierdzeniem królestwa mesjańskiego (Kościoła) na ruinach judaizmu. Byłaby więc tu mowa wyłącznie o zburzeniu Jerozolimy.

1. Zależność św. Pawła od apokalipsy synoptycznej

E. Cothenet, uczeń Feuilleta, przyjmując tę nową interpretację eschatologicznych tekstów u synoptyków, idzie dalej. W artykule:

²⁰ Zob. artykuł informacyjny Ireny Węsierskiej (I. W.) w RBL 5 (1952) 364.

¹ Por. A. Feuillet, *Le discours de Jésus sur la ruine du temple d'après Marc XIII et Luc XXI*, 5—36, *Revue Biblique* 55 (1948) 481—502; 56 (1949) 61—92; tenże, *La venue du Règne de Dieu et du Fils de l'homme d'après Luc XVII*, 20 — XVII, 8, *Rech. de Science Rel.* 35 (1948) 544—565; tenże, *Le triomphe eschatologique de Jésus d'après quelques textes isolés des évangiles*, *Nouv. Rev. Théol.* 71 (1949) 206—228.

² Por. P. Benoit, *L'évangile selon saint Matthieu* (Bible de Jérusalem), Paris² 1953, 136 n. 142.

³ Por. F. Spadafora, *Gesu e la fine di Gerusalemme*, Roma 1950.